

možnih lokacij spomenika. Kot neprimerno je ocenil postavitev ob Bevkovi hiši v Rožni Dolini in ponudil štiri možnosti: pred trgovskim središčem na vogalu med Kidričevo in takratno Leninovo ulico (danes Bevkov trg), pred gimnazijo in osnovno šolo, v parku ob avtobusni postaji in ob magistrali. Goriška knjižnica je predlagala, da se namesto spomenika Bevku v spomin zgradi stavba za knjižnico, a se to takrat ni zgodilo. Leta 1973 je bil v parku ob Kidričevi ulici (magistrali) Bevku postavljen kip, ki ga je izdelal domačin Boris Kalin. Kalinovo delo je tudi Bevkov doprski kip, ki krasi njegov grob na pokopališču v Solkanu. Na zadnjem razstavnem panoju so prikazani dokumenti, nastali septembra leta 1990, ko je bila v Bevkovi rojstni vasi Zakojca osrednja prireditelj v počastitev stoletnice pisateljevega rojstva. Ta dan je bila Bevkova obnovljena domačija kot kulturni spomenik odprta javnosti. V njej je predstavljeno značilno bivalno okolje bajtarske družine na začetku 20. stoletja ter prek knjig, fotografij in predmetov orisana pisateljeva življenjska pot.

Razstava bo na ogled predvidoma do konca novembra 2020.

Aleksandra Pavšič Milost

Slovenci, za zmiraj gre!

Razstava ob 100. obletnici koroškega plebiscita, Narodni muzej Slovenije,
10. oktober 2020–11. april 2021

Razstava in spremljajoča monografija (v slednji so poleg vseh razstavljenih dokumentov objavljeni tudi prispevki, ki opisujejo dogajanje v obravnavanih obdobjih) sta zastavljena na ta način, da se ne osredotočata samo na izvedbo plebiscita 10. oktobra 1920. Osvetljujeta tudi dogodke, dejanja in vzroke, ki so privedli do tega usodnega mejnika v slovenski zgodovini. Koroški plebiscit je namreč v marsičem pokvaril koncept Zedinjene Slovenije, ki je bil temelj slovenske nacionalne politike 19. in dobršnega dela 20. stoletja – posledica plebiscitnega izida je bila izguba 11 % ozemlja in 10 % prebivalstva.

Na razstavi je predstavljenih 243 arhivskih dokumentov in fotografij ter 29 muzejskih predmetov. Velika večina gradiva je javnosti predstavljena prvič.

Če v zvezi z dokumenti povzamemo največje sklope gradiva, ki je predstavljeno na razstavi, lahko ugotovimo, da prihaja arhivsko gradivo večinoma iz Arhiva Republike Slovenije, pri čemer glavnina izvira iz dveh fondov – Fonda Inštituta za narodnostna vprašanja SI AS (1164) in osebne fonda Lojzeta Ude (SI AS 1193). Ta dva fonda sta odraz sistematičnega pridobivanja arhivskega gradiva in raziskovanja koroškega vprašanja v obdobju po razpadu monarhije – tako Inštituta za narodnostna vprašanja kot Lojzeta Ude osebno. Ude je bil kot dolgoletni direktor omenjenega inštituta in kot udeleženec bojev oziroma agitacijskih plebiscitnih naporov tudi osebno izrazito motiviran in angažiran pri kasnejšem pridobivanju arhivskega gradiva oziroma spominov takrat še živečih udeležencev prelomnih koroških dogodkov. Gradivo, ki je za razstavo izbrano iz njegovega osebne fonda, se nanaša pretežno na obdobje bojev in krhkega premirja na južnem Koroškem od prevrata leta 1918 do srede leta 1919. Večina dokumentov, izbranih iz fonda Inštituta za narodnostna vprašanja, priča o obdobju jugoslovanske uprave od julija 1919 do julija 1920 in obdobju nadzora Mednarodne plebiscitne komisije v coni A (21. julij–18. november 1920). Propagandno gradivo v zvezi s koroškim plebiscitom (tako avstrijskega kot jugoslovanskega tabora) je v Sloveniji najcelovitejše ohranjeno v Zbirki Koroški plebiscit (SI PAM 1760) iz Pokrajinskega arhiva Maribor ter je temu primerno obsežno in izčrpno na razstavi tudi predstavljeno.

Fotografije, ki učinkovito slikovito dopolnjujejo arhivsko gradivo, so v glavnem iz dveh virov – iz Muzeja novejšje zgodovine Slovenije (fond Srečko

*Vojaki Kraljevine SHS v strelkih jarkih pri Velikovcu.
(Fond Stane Rovtar, Muzej novejšje zgodovine Slovenije)*

Kristan in fond Stane Rovtar) ter fotografije, ki smo jih pridobili iz Koroškega deželnega arhiva v Celovcu – fond Sammelarchiv Geschichtsverein. Fond Srečka Kristana je posebej zanimiv, saj je zapuščina fotografij udeleženca bojev na Koroškem, fond Staneta Rovtarja pa obsega zbirko originalov na steklenih ploščah. Fotografsko gradivo iz Celovca je prvič predstavljeno v slovenskem prostoru in pomeni pomembno obogatitev pri vživljanju v vzdušje časa, o katerem govori razstava – v prvi vrsti na temo begunske problematike in življenja v coni A.

Vsebinsko razstava sledi kronološkemu dogajanju od novembra 1918 do novembra 1920. Začne se s sklopom o razpadu monarhije in nastanku Države SHS, ki prikazuje razmere kaosa, pomanjkanja in epidemije. Gre za čas, ko se je stiska vsakdanjika mešala z občutki olajšanja ob koncu štiriletne morije in velikimi pričakovanji, ki naj bi jih prinesla prihodnost po »pobegu« iz habsburške ječe narodov v svet pravičnosti, kjer veljajo pravila demokratične samoodločbe narodov, kot jih je obljubljal ameriški predsednik Wilson.

Drugi del razstave osvetljuje razvoj dogodkov novembra in decembra 1918, ko se je odprlo časovno okno za vojaško zasedbo Celovca, s katero bi bile podane realne možnosti za pripojitev večine slovenskega etničnega ozemlja na Koroškem. Prikazani so dokumenti, ki pričajo o lahkovernosti takratnih vodilnih slovenskih politikov, ki so blokirali vsa prizadevanja in samoiniciativnost nekaterih slovenskih častnikov na čelu z Maistrom in Malgajem, da bi koroško vprašanje rešili na način, na katerega je bil za Slovenijo rešen Maribor. Naivna vera v naklonjenost antante, ki bo dala Slovincem ozemlje na Koroškem, kolikor ga bodo hoteli, in čakanje na srbsko vojsko sta se odražala tudi v polovičarskih in mlačnih potezah slovenske vlade. V tem delu dokumente in fotografije bogatijo odlomki – pričevanja udeležencev bojev na Koroškem v filmu RTV Ljubljana »Boj za severno mejo«, posnetega leta 1968.

V tretjem sklopu razstave je predstavljeno gradivo, ki priča o tem, kako so slovensko brezvoljnost izkoristili koroški Nemci, ki so v januarju 1919 izvedli uspešno ofenzivo in Slovence potisnili iz Roža. Velja poudariti gradivo, ki priča

o ogorčenih bojih za severni vhod v predor Področca, kjer so umirali tudi 16-, 17-letni otroci – prostovoljci Koroške legije, saj so se odrasli, izkušeni vojaki na poziv za obrambo slovenske Koroške odzivali v veliko premajhnem številu. Med drugim gradivom iz tega dela razstave je posebej zanimiva kopija zapisnika pogajanj med slovensko in koroško vlado v Gradcu januarja 1919. Rezultat teh je bil sporazum o posredovanju ameriške, t. i. Milesove komisije, ki je potem s svojo anketo na južnem Koroškem in poročilom o večinski naklonjenosti ljudstva ter enotnosti Celovškega bazena usodno škodila slovenskim interesom. Pripravila je namreč osnovo za to, da se je s plebiscitom odločalo v pokrajini, ki jo je vsaj petdeset let politično in gospodarsko povsem obvladovala nemškonaacionalna politika.

Četrty del razstave je posvečen trpljenju civilnega prebivalstva, ki je bilo tako med boji kot v času krhkega premirja izpostavljeno terorju vojaštva in policijskih organov obeh mladih držav. Gradivo odslikava barvito mavrico odtenkov nasilja – verbalnega in fizičnega, od groženj, žalitev, poniževanj, izgube službe, izselitev iz stanovanj, izsiljevanj, kraj, ropov, požigov, zapiranja, internacij, izgonov, barbarskega mrcvarjenja trupel vojakov pred očmi civilistov, mazanja zidov z mrtvaškimi glavami in napisov z grožnjami s smrtjo do fizičnih napadov, pretefov in ubojev. Nasilje je rdeča nit, ki je predstavljena v arhivskem gradivu tudi v drugih delih razstave – zlasti tik pred in po plebiscitu, ko sta se strastno sovraštvo in maščevalnost razvnela do skrajnosti.

G.V. Nr. 20.
Feistritz im Rosental, Passkontrolle.
Am Auto stehend: Kraigher, König,
Steinacher (mit steifem Halbzyylinder).

*Mejna kontrola Bistrica v Rožni dolini. Ob avtu stojijo Kraigher, König in Steinacher.
(Fond Sammelarchiv Geschichtsverein, AT-KLA 123-F-20 St, Deželni arhiv Celovec)*

Peti del razstave govori o obdobju šestih tednov, ko so se med koncem aprila in začetkom junija 1919 zvrstile kar tri ofenzive. Začelo se je z neuspešno slovensko ofenzivo konec aprila 1919, ki se je izkazala za nepremišljeno avanturo s katastrofalnimi posledicami – z uspešno nemško-avstrijsko protiofenzivo na začetku maja in izgonom slovenske vojske s celotnega ozemlja Koroške. Temu je sledil presenetljivo hiter in učinkovit odgovor –

ofenziva slovensko-srbskih enot, ki so pregazile sovražnika in zasedle celotno slovensko etnično ozemlje z izjemo ziljske doline. Vse skupaj prepozno, da bi Slovencem prineslo južno Koroško. V Parizu so že določili, da bo odločil plebiscit. Arhivski dokumenti iz tega sklopa se nanašajo na vojaške akcije – zlasti zanimivi so ukazi za slovensko ofenzivo, poročila, zakaj je prišlo do vojaške katastrofe, ki jih je terjal general Smiljanić, ter originalni podpisan koncept premirja med avstrijskimi in jugoslovanskimi pogajalci z dne 6. junija 1919 so izmed teh morda najbolj zanimivi.

V šestem sklopu je razstava v celoti posvečena jugoslovanski upravi v cona A. Dokumenti so bili izbrani zlasti z motivom, da čim bolj prikažejo vsakdanje tegobe malih ljudi. Poročila lokalnih slovenskih agitatorjev in zaupnikov so pristna, iskrena in do jugoslovanske uprave kritična. Odsevajo slabosti nove države, ki ni bila sposobna vzpostaviti znosnih pogojev za življenje prebivalstva oziroma nadomestiti Celovca in Beljaka, ki sta ostala izven ozemlja cone A. Prometno nepovezanost ozemlja, kjer kmečko prebivalstvo ni imelo več trgov za prodajo svojih pridelkov, niti možnosti za nabavo osnovnih obrtno-tehničnih predmetov za vsakdanjo rabo, slaba zdravstvena oskrba, pomanjkanje zdravil, premalo živinozdravnikov – posledično poginjanje živine, zlasti konj, uničen turizem, zlasti ob Vrbskem jezeru in še številne druge slabosti, je dobro izkoristila propaganda nemških Korošcev. Ta je zlasti dokazovala, da cona A brez svojih središč ne more preživeti. Posebej je bila avstrijska propaganda agresivna od ustanovitve Heimatdiensta v marcu 1920, ko se je udeležila v ilegalni mreži agitatorjev za nemško Koroško. Podkrepljena z nasiljem in grožnjami zavednim Slovencem se je na ozemlju cone A široko razmahnila in povsem razbesnela po odprtju demarkacijske črte med cono A in cono B avgusta 1920. Iz poročil članov krajevnih narodnih svetov je mogoče razbrati, da se je večina koroških Slovencev znašla v taboru omahljivcev – nacionalno izrazito neopredeljenih ljudi, ki so nihali med odločitvijo za eno ali drugo stran in oprezali, katera država bi jim lahko nudila boljše pogoje za preživetje. Ta tabor je bil posebej dojemljiv za grožnje starih nemško-nacionalnih gospodarjev, večinoma veleposestnikov ali lokalnih veljakov, od katerih so bili navadni ljudje odvisni, saj so odločali o njihovem zaslužku.

Sedmi del je posvečen obdobju Mednarodne plebiscitne komisije, ki je tri mesece pred plebiscitom prevzela nadzor nad cono A. Izbrani dokumenti prikazujejo izrazito naklonjenost antantnih zastopnikov republike Avstriji, ki se je izkazala v vrsti ukrepov, s katerimi je plebiscitna komisija spodkopavala jugoslovansko oblast, rušila njeno avtoriteto ter zmožnost, da bi ohranjala nadzor in red na ozemlju cone A. Posebej so zanimivi dokumenti (v pretežnem delu tajna korespondenca in zapisniki sej), ki govorijo o razcepljenosti med slovenskimi in srbskimi politikami, nasprotnih interesih beograjske in ljubljanske vlade, nemoči in neodločnosti slovenske politike ter begu pred sprejemanjem odločnih potez v smislu zoperstavljanja plebiscitni komisiji oziroma sprejemanju odgovornosti v odločilnih trenutkih. Beograjska vlada je bila pripravljena popuščati vsem zahtevam plebiscitne komisije (odprava demarkacijske črte med obema plebiscitnima conama – prost vstop za avstrijske agitatorje, umik jugoslovanske vojske, odpust »nekorošcev« iz žandarmerije, odprava državnega nadzorstva na veleposestvih, ki so bila v rokah Nemcev), čeprav je bilo jasno, da je s tem plebiscit za Jugoslavijo v naprej izgubljen. Slovenski politiki se temu niso (z) mogli zoperstaviti.

V zaključnem delu razstava predstavi agitacijski boj, ki ga lahko razberemo

Slovenski predplebiscitni shod v Velikovcu - protesti zoper odpravo demarkacijske črte med conama A in B, 25. 7. 1920.

(Fond časopisa Slovenec, Muzej novejšje zgodovine Slovenije)

v podobi ohranjenega barvitnega propagandnega gradiva, s katerim je vsaka od obeh strani poudarjala argumente, za katere je verjela, da bodo prepričali volivce. Posebno ključen je bil tudi tu (kot že ves čas bitke za južno Koroško od konca 1918 naprej) prispevek socialdemokracije, za katerega številni verjamejo, da je bil odločilen za zmago Republike Avstrije. V obliki plakatov in letakov se nizajo argumenti, da Avstrija nima vojne obveznosti, Kraljevina SHS pa, da je za Korošce nepriljubna militaristična monarhija na čelu s pravoslavnim kraljem, ki je kulturno zaostala in kjer delavci v primerjavi z Avstrijo nimajo zagotovljenih pravic, je jugoslovanska stran odgovarjala pretežno z nacionalnimi parolami in pozivi, naj koroški Slovenci izberejo skupno življenje z drugim delom svojega naroda.

V zaključku razstave so ob plebiscitni volilni skrinjici predstavljeni originalni volilni izidi, popestreni s poročili o tistih obupa nih koroških Slovencih, ki so se za Jugoslavijo preveč izpostavili in so zato morali bežati. Ta poročila so popestrena z vestmi o surovem maščevanju zmagovalcev nad premaganci, ki ni puščalo dvoma o nadaljnji usodi Slovencev na Koroškem. Na koncu razstave je umeščen pregled »spominjanja« na plebiscit, ki se je v stotih letih ohranjal v obliki spomenikov in obeležij.

Pregled fondov, iz katerih je arhivsko gradivo predstavljeno na razstavi

Arhiv RS

- SI AS 60/83 Zapisniki sej Narodne vlade SHS v Ljubljani in Deželne vlade za Slovenijo, 1918–1921.
- SI AS 1193 Osebni fond Lojze Ude.
- SI AS 1164 Fond Inštitut za narodnostna vprašanja.
- SI AS 660 Fond Narodni svet za Koroško v Velikovcu 1919–1920.

PAM

- ⊗ SI PAM 1691 Zbirka prevratnih dogodkov na slovenskem Štajerskem in v Prekmurju, Pokrajinski arhiv Maribor.
- ⊗ SI PAM 1587 Fond Lavrič Alfred.
- ⊗ SI PAM 1760 Zbirka Koroški plebiscit, Pokrajinski arhiv Maribor.

Vojaški arhiv Srbije

- ⊗ Fond Arhiva bivše srpske vojske, Vojni arhiv, Ministarstvo odbrane Republike Srbije

MNZS

- ⊗ Fond Srečko Kristan, Muzej novejšje zgodovine Slovenije
- ⊗ Fond Stane Rovtar, Muzej novejšje zgodovine Slovenije
- ⊗ Fond časopisa Slovenec, Muzej novejšje zgodovine Slovenije

Koroški deželni arhiv, Celovec, Avstrija

- AT-KLA 123-F Fond Sammelarchiv Geschichtsverein,
- ⊗ Fond Nationalpolitisches Ausschuss, Südslawische Umtriebe im nicht besetzten Gebiet, Koroški deželni arhiv, Celovec, Avstrija
- ⊗ Fond Kriegsschaeden Koroški deželni arhiv, Celovec, Avstrija

NUK

- ⊗ NUK Zbirka upodobitev znanih Slovencev

Narodni muzej Slovenije

- ⊗ Fond faleristika

Zasebne zbirke:

- ⊗ Fotografije Milan Škrabec
- ⊗ Muzejsko gradivo Marko Ličina

dr. Dragan Matić